

*Нада Г. Новаковић**

Институт друштвених наука, Београд

ТРАНЗИЦИЈА И НЕСТАЈАЊЕ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ СРБИЈЕ**

Сажетак

Транзиција српског друштва од реал-социјалистичког система ка капитализму траје три деценије. Велики број истраживача ове појаве разликују два потпериода. Први је од 1990. до 2000. године, а други траје до данас. Сам појам „транзиција“ је вишезначан и вишеслојан и још нема опште социолошке теорије транзиције. Изучавали су је економисти, социолози, демографи, историчари, политиколози и други. У овом раду користе се резултати њихових истраживања и друга релевантна статистичка и искуствена грађа. Социолошки приступ друштвеним променама и процесима дезинтеграције радничке класе полази од претпоставке да су оне системски, структурно тј. класно детерминисане. То се настоји доказати анализом карактеристика друштва у транзицији и најважнијим правцима раслојавања радничке класе. На крају се закључује да су примењени модел развоја и реформи довели до стварања друштва на периферији Европе и капиталистичке привреде (Immanuel Wallerstein). Аутор полази од претпоставке да су за то најважнији процеси приватизације, којима се мењала основа друштвене структуре. Последице су: раст неједнакости, сиромаштва, незапослености и стварање размрвљене радничке класе, конфузне емпиријске класне свести и без аутентичних

* novakovic.nada@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института друштвених наука, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

синдикалних и партијских организација. У раду се уз метод анализе и синтезе користи и компаративни метод, што омогућава поређење наведених појава у дужем периоду.

Кључне речи: транзиција, радничка класа, друштвене неједнакости, експлоатација, дезинтеграција, приватизација, сиромаштво.

УВОД

Током транзиције српско друштво је прешло пут од реал-социјалистичког друштва (самоуправног типа) до друштва на периферији Европе и светске капиталистичке привреде. Оно је то по свим најважнијим карактеристикама.¹ Након петооктобарских промена 2000. године транзиција се убрзала, али по наметнутом моделу од „међународне заједнице“ и финансијера као што су ММФ, СБ, СТО, ЕБРД и други. Они су само неки од представника светског крупног капитала, који су одлучујуће утицали на најважније токове друштвених промена у Србији. То су могли да остваре захваљујући карактеру старе/нове политичке елите на власти. Та елита је заступала најважније интересе домаће и стране капиталистичке класе. О симбиози њихових интереса може се, поред осталог, закључивати на основу последица одлука које су доносиле. У првом реду се ту мисли на приватизацију, најважнији процес којим се мењала економска и друштвена структура. Она је мењала својинске односе у друштву и директно доприносила дезинтеграцији радничке класе и других најамних класа и слојева.

Класни приступ друштву подразумева да се идентификују најважније друштвене класе, стратегије њиховог деловања у транзицији друштва и последице по материјални и друштвени

1 Имануел Волерстин (Immanuel Wallerstein) је проучавао капитализам као јединствен систем капиталистичке привреде који је нестабилан, пролази кроз структурну кризу, која значи пад стопе профита, раст трошкова производње и друштвених неједнакости. Систем је повезан неједнаком поделом рада у центру, полу/периферији и периферији. Његова „одлучујућа карактеристика је стална тежња за бесконачном акумулацијом капитала – акумулацијом капитала ради акумулације још капитала“. Види (Immanuel Wallerstein 2014). Више о делу И. Волерстина (Вратуша-Жуњић 2019, 1339-1349).

положај радничке класе. Социолошка анализа се усмерава на најважније димензије настајања и раста друштвених неједнакости, динамику раслојавања и дезинтеграције радничке класе Србије. Том циљу служе различити извори података, од резултата научних истраживања до података званичне статистике. Значајан извор сазнања представљају и синдикалне архиве. На маргинама социолошке анализе су и промене у политичком систему, посебно партијском систему, а које су значајно одредиле и главни ток промена у економији и друштву.

У првом делу рада социолошка анализа је усмерена на најважније правце промена српског друштва. Наводе се: промене у демографској структури друштва, масован губитак радних места, пад привредне активности, а раст незапослености (услед приватизације друштвене својине и деиндустријализације), друштвених неједнакости и сиромаштва. Други део рада посвећен је истраживању основних облика друштвених неједнакости у радничкој класи, и најважнијим структурним узроцима и (класним) субјектима који су до тога довели. Полази се од одређења друштвених неједнакости као системских, структурних, вишедимензионалних и детерминисаних природом друштва (Vrcan 1974, 41). Где год је то могуће, на основу доступне научне и искуствене грађе, указано је на системски карактер тих неједнакости.

Транзиција је обављена у свим сферама друштва, од економије до политичког система, образовања, здравства, културе и служби социјалне заштите. На крају друге деценије 21. века, може се с правом закључити - у Србији је створено ново друштво, са другачијим друштвеним вредностима, новим основама легитимитета капиталистичке класе и маргинализованом радничком класом. Последње две деценије друштвено-економског развоја су довољно дуг период да се дође до релевантних сазнања колико се друштвени положај радничке класе променио у односу пре транзиције. Поред материјалног положаја радничке класе анализира се приступ радничке класе здравству, образовању социјалној заштити. За оцену напретка/назадовања може да послужи и резултат истраживања до којег је пре пет деценија дошао

Бранко Хорват. Према њему, заједнички стандард просечног грађанина у реал-социјализму био је виши него у друштвима развијеног запада. (Horvat 1984,53-55) Кратак осврт на транзицију у земљама бивше СФРЈ намеће закључак да је сада радничка класа у далеко неповољнијем положају него пре транзиције у капитализам.

СРБИЈА НА ПУТУ КА ПЕРИФЕРИЈИ ЕВРОПЕ И СВЕТСКОГ СИСТЕМА КАПИТАЛИСТИЧКЕ ПРИВРЕДЕ

Транзиција српског друштва после 2000. године се убрзала. Домаћа владајућа елита, према оцени Слободана Антонића, је “компрадорска”.² Она је у сарадњи са представницима крупног светског капитала и најважнијих центара политичке и економске моћи, применила, неолиберални концепт економског развоја. У његовој основи је Вашингтонски договор, који је намењен земљама у транзицији преко најважнијих финансијских институција (ИМФ, СТО, СБ). Његови основни постулати су либерализација, приватизација и дерегулација.³ Када се доследно примени, а то је случај у Србији, настаје разорена економска и друштвена структура, нестабилно и високо конфликтно друштво. Оно је зависно од страних кредита и инвестиција, лишено најважнијих привредних и националних ресурса, место на коме страни инвеститори јефтино купују

2 Слободан Антонић, је истакао да је њена „основна, системска функција да домаће становништво убеди да је најбољи начин модернизације предаја ресурса (економских, политичких и културних) у руке странцима, тачније, представницима глобалног монополног капитала (Антонић 2012, 61). Вера Вратуша помиње локално одсутну транснационалну класу финансијског капитала и локалну компраорску буржоазију на периферији система светске капиталистичке привреде. Интерес прве је да нађе излаз из кризе хиперпродукције капитала. Она при том користи локалну компраорску буржоазију на периферији система капиталистичке привреде (Вратуша-Жуњић 2010, 51, 72, 73).

3 Јован Душанић је у више својих радова појашњавао суштину и погубне последице економске политике која се заснива на Вашингтонском договору. По њему: “Вашингтонски договор у својој суштини јесте један *лепо упакован* кодификовани програм економског неокOLONИЈАЛИЗМА који се реализује у интересу светске олигархије и крупног капитала, те уског компраорског слоја који се формира у земљи” (Душанић 2016, 355).

имовину, освајају тржиште и изразито експлоатишу радну снагу. Ту су и масован губитак радних места, раст економских неједнакости и сиромаштва грађана.

Спорења око суштине неолибералне економске политике, па и да ли је уопште примењена, не престају. Они који критикују тај тип економских реформи своје аргументе поткрепљују конкретним подацима о наведеним појавама. Њихови противници и даље не одустају од одбране реализованог концепта транзиције, па и са ставом да неолибералне политике у Србији после 2000. године није ни било. Овакви ставови нарочито су присутни код економиста, али и социолога.⁴ Укратко речено, овде ће бити реч о показатељима периферног друштва, зависног и од Европе и од других светских центара капиталистичког система.

Демографско пропадање Србије траје дуже, али је током последње две деценије настављено. Погоршани су најважнији показатељи природног кретања становништва. Према подацима званичне статистике укупан број становника се од 2001-2019. године смањио за 554 796⁵. Број живорођене деце је опао са 78 101 на 64 399, или за 13 702. По оцени Горана Пенева то је мање него у време балканских ратова и два светска рата (Пенев, Предојевић-Деспих 2019, 1186). Нема демографских услова за замену генерација, а стопа природног прираштаја се погоршала (-3,3 и -5,3 ретроспективно). Порасла је и просечна старост становништва (1991. године 40,8 на 43,3 године живота у 2019.). По индексу старења Србија се убраја међу старије земље Европе и света (2002. је био 99,1, а 2019. је 144,1).⁶

4 Поменимо само нека од имена. На једној страни су Јован Б. Душанић, Млађен Ковачевић, Слободан Комазес, а на другој Љубомир Маџар, Веселин Вукотић, Душан Павловић. Наравно, листа никако није коначна. Касније ће се поменути неки радови аутора из прве групе. Овом приликом наводимо два текста аутора који имају другачије становиште. Ljubomir Madžar. 2014. „Aporome institucionalnog razvoja Srbije: meandri naših doktrinarnih konfrontacija“, U (Anti)Liberalizam i ekonomija, priр. Veselin Vukotić et al., . 38-64, Beograd: Institut društvenih nauka Centar за ekonomska истраживања, Beograd, и Душан Павловић. 2018. „Неолибералне заблуде 26 година касније, несавршеност тржишта и улога државе у транзицији у источној Европи после 1989. године“, Српска политичка мисао 59 (1): 9-40.

5 Анкета о радној снази, 2019, 2020. Београд: Републички завод за статистику. 37.

6 АРС 2019, исто, 37.

У посматраном периоду интензивирани су миграције становништва. Доминирале су спољне, док су миграције унутар и у земљу имале мањи значај за укупан број становника. Према подацима ОЕЦД-а у њене чланице из Србије је од 2007 - 2016. године пристизало годишње 41 000 грађана, или око пола милиона за 11 година. Мотиви одласка нису само економски, већ и сигурност посла, бољи услови лечења и образовања.⁷ У савременом друштву знање и иновације се сматрају најважнијим факторима економског напретка. У Србији су улагања у истраживања и развој ниска (у 2019. години 0,72% БДП), што је најмање у региону и далеко од просека ЕУ (око 2%). Према подацима Светског економског форума међу земљама смо са најмањим капацитетом задржавања и привлачења талената.⁸

Измењена је и социо-економска структура становништва, али још увек недовољно да би се приближили просеку ЕУ-28. Стопа активности становништва је релативно ниска. Она је у 2016. години била 65,6% (ЕУ-28 је 72,8). Те године је стопа запослености (15-64. године) била 66,5, што је за 11,3 ниже од просека ЕУ. Тамо је просечна стопа незапослености 8,7, у Србији 15,9, а у Грчкој 23,7. (Jandrić i Molnar 2017, 7, 8). Заостајање за ЕУ ни касније није битније смањено.

Компаративни подаци о привредном расту (мереним стопом реалног БДП) Србије и земаља у окружењу у последње две деценије, откривају чињеницу да се Србија споро развијала. Не само да она није „лидер“ у томе, него су јој биле потребне далеко више стопе раста с обзиром на фазу транзиције.⁹ Стопа раста је до 2008. године била релативно

7 Lj. Bukvić. 2020. „Za 11 godina iz Srbije se iselilo 500.000 ljudi“, Internet, <https://www.danas.rs/ekonomija/za-11-godina-iz-srbije-se-odselilo-500-000-ljudi/>, 15/03/2020.

8 Beta. 2019, „Alarmantno: Od 2000. godine iz Srbije otišlo više od 600 000 ljudi, najviše mladih“, Internet, <https://www.bizlife.rs/alarmantno-od-2000-godine-iz-srbije-otislo-vise-od-650-000-ljudi-najvise-mladih/> 28. 06. 2019

9 Небојша Катић је поредио БДП по глави становника на бази паритета куповне моћи и закључио: „Ако се би се Србија развијала по просечној годишњој стопи од 3,2 одсто док би остале земље ЕУ стajале у месту и имале нилту стопу раста, Србија би тада sustigla Бугарску за око 11 година, затим Румунију и Хрватску за око 14 година, Словенију за око 26 година, а Немачку за око 39 година“. Интернет, <https://nkatic.wordpress.com/2016/11/17/zanimljiva-i-nevesela-statistika-sustizanja/18/07/2018>.

висока, најмања у 2003. години (4,4), а највиша 2004. године (9,0). Негативне су стопе раста БДП биле 2009. (-3,1), 2012. (-1,0) и 2014. године (-1,6). Од 2010-2018. године оне су биле позитивне (од 0,6 у 2010. години до 4,5 у 2018. години).¹⁰ Такав развој био је заснован на великом приливу средстава од приватизације друштвених предузећа и иностраних кредита.

Политика развоја која се ослањала на привлачење страних директних инвестиција (СДИ) у Србији је доживела крах. Просечан удео у БДП-у од 2004-2014. године био је 6%. Средства нису ишла на отварање квалитетних радних места, већ на потрошњу (из увоза) и решавање буџетског дефицита. Стога није ни било корелације са растом БДП-а (Minović 2016, 110). Зависност Србије од задуживања у иностранству је последица не само нерационално коришћених наведених средстава, већ и интереса кредитора да јој наметну неповољније услове отплате старих, а узимања нових кредита. Јавни дуг се вишеструко увећао, што се десило и државама насталим распадом СФРЈ¹¹ Према подацима НБ Србије јавни дуг се од 2001. године, када је износио 13,4 милијарде евра, повећао на 23 милијарде евра крајем 2018. године. То ново задужење од 9,6 милијарди евра, од чега је 5,7 милијарди евра дуг настао од 2012-2018. године (Novaković 2019, 166).

Значајне промене настале су и у структури запослености. Општи тренд је њено опадање у друштвеном сектору, а раст у приватном и државном. Званично је број укупно запослених порастао за 837 000 (2002-2019 године)¹² У друштвеном и државном сектору 2002. године радило је 67,1%, у приватном 23,4%, а у осталим облицима својине 9,5%. На крају 2019.

10 Министарство финансија Републике Србије, 2005. *Билтен јавних финансија мај 2005*, Београд: МФ РС. 2005, *Kvartalni monitor*, 2018. br. 54, jul-septembar, Beograd: FREN, Ekonomski fakultet,. Ако узмемо период 2001-2008. година онда је стопа раста БДП билао 6,0 а од 2009 до 2019. је свега 0,6. Према подацима СБ и ЕБРД од 2000. до 2009. године Србија је имала годишњи раст БДП од 5,5 (Румунија и Бугарска по 5,8, Албанија 5,7). Од 2010-2016. године била је на зачељу листе одабраних земаља региона (Radenković 2016, 25).

11 Дејан Јововић је констатовао да је дуг СФРЈ био 15 милијарди долара, а после 15 година од њеног распада бивше републике су увећале дуг на 145 милијарди (Jovović, 2015). О дуговима Словеније и Хрватске пре и после уласка у ЕУ Дејан Мирковић (Мирковић 2014, 445, 46, 50, 51).

12 Методологија праћења запослености није иста. После 2003. године у укупну запосленост убрајаја се и запосленост у неформалној економији (око 20% се кретала).

године ситуација је сасвим другачија (73,% је у приватном сектору, у државном 25,1% а 1,4% у осталим облицима својине).¹³ Такве промене, али знатно брже, наговештавали су припадници ДОС-а још на почетку своје владавине.¹⁴ Измењена је и секторска запосленост, тако да је дошло до терцијаризације, на рачун секундарног и примарног сектора. У терцијарном или сектору услуга 2019. године радило је 67,9% (АПС 2019, 37)

Незапосленост у Србији је један од највећих проблема друштва. Методологија праћења ове појаве после 2000. године се често мењала, посебно 2008. и после 2014. године. Извори података су различити, од званично регистроване (НСЗ) до анкетно утврђене (АПС). Мењао се и садржај појма „запослени“, што аутоматски утиче и на званичну стопу незапослености. Стога је могуће пратити само општи тренд промена незапослености. Њена најважнија карактеристика је да је структурна и показатељ неуспеха привреде и друштва. На почетку периода 2001-2019. стопа незапослености је била 26,0 а на крају 10,4. Преовладава дугорочна незапосленост. Од свих незапослених (459 599) у 2002. години 25,7% посао је тражило до годину дана. Међу дугорочно незапосленима сваки шести био је незапослен 5-8 година, а више од тога сваки шести. У 2019. години 42,4% тражило је посао до 1 године, а сваки четврти је био незапослен дуже од 7 година.¹⁵

Раст економских и друштвених неједнакости је последица убрзане транзиције, приватизације и учвршћивања на власти капиталистичке класе. Неједнакости саме по себи су карактеристика сваког друштва, али је овде реч о класним неједнакостима. Цини коефицијент мери расподелу дохотка у једном друштву. Он је у југословенском друштву пре транзиције био релативно низак, до 28,0 (Milanović 1990).

13 Анкета о радној снази Републике Србије 2003, 2004 Београд: РЗС, 4; Статистички годишњак Србије 2020, 2020, Београд: РЗС, 79.

14 Буро Билбија (водно разговор), Интервју Зорана Ђинђића *Večernjim novostima*, 31. децембар 2002. „Rubikon prelazimo u leto“. Тадашњи премијер је изјавио да Србија прелази Рубикон (када ће 50% запослених радити у приватном сектору) у августу 2003. године. Интернет, . http://www.zorandjindjic.org/index.php?vrst_a=14&kategorija=&tekst=4170&naredba=prikaz&br_stranice=7, 17/ 05/ 2010.

15 Анкета о радној снази, 2019. 2020. Београд: РЗС, 51, 51; Анкета о радној снази, октобар 2003, РЗС, 5.

После 2000. Године у Србији је Џини коефицијент брже растао него у већини земаља у региону. У 2002. години био је 33,0, а од 2006-2016. године престагао је просек ЕУ. Вредност овог коефицијента није у ЕУ прелазила 31,0, док је у Србији после 2013. године расла (2013. је био 38,0, а 2014. и 2015. године чак 38,6). (Arandarenko i ost. 2017, 12, 13)

Поред тога, неједнакости у дохотку између најимућнијих и најсиромашнијих у Србији и региону указује на темпо раслојавања друштва. Ова мера неједнакости обично се односи на новчане приходе, без социјалних примања и других прихода. Према подацима Еуростата 20% грађана Србије са највишим дохотком имао је 2017. године. 9,4 пута више од 20% најсиромашнијих. Просек ЕУ28 био је 5,2, па смо заузели прво место. Друга је била Турска (8,7), а земље у региону су биле далеко иза нас. Интензитет економског раслојавања у Србији се појачао од 2014. године.¹⁶ Мере „штедње највише су погодиле пензионере и запослене у јавном сектору.

Сиромаштво је особеност транзиције друштва од 1990. године до данас. Као и власти пре ње праг или линију апсолутног сиромаштва је одређивала ниско, што је замагљивало и број сиромашних и раширеност ове појаве¹⁷. Србија се после 2000. Године определила да преполови стопу сиромаштва. То је био један од миленијумских циљева и ЕУ. Међутим, увид у податке званичне статистике наводи на закључак да се стопа апсолутног сиромаштва није значајније смањила у периоду 2006-2016. година. Она се кретала између 8,8% (2006. године) и 6,1 (у 2008. години). Више је било присутно међу децом, незапосленима, домаћинствима

16 Miroslav Zdravković. 2019. „Srbija je evropski šampion u socijalnim razlikama“, www.makroekonomija.org, 19. jul, Internet, <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/srbija-je-evropski-sampion-u-socijalnim-razlikama/> 12. 08. 2019. Када се анализирају неједнакости по децилима (10% са највиших и 10% са најнижим дохотком) неједнакости су још веће. У 2018. години су још веће. Најсиромашнији слој у Србији има дохотке 30,7 пута мањи доходак (I место), у Турској 16,4 (II место), у Ирској 7,1, а у Словенији 4,7. Подаци узети из Dragovan Milićević. 2019. „Dohoci pojedinaca i domaćinstava u Evropi – pokazatelj nejednakosti“, Makroekonomija, 18. novembar Internet, <http://www.makroekonomija.org/0-dragovan-milicevic/dohoci-pojedinaca-i-domacinstava-u-evropi-%E2%80%93-pokazatelj-nejednakosti/> 15.12. 2019. 15/12/ 2019.

17 Линија сиромаштва и у социјализму је била изразито рестриктивна, јер је сиромаштво делегитимисало систем. О томе види (Ljiljana Mijanović 1998, 211-252).

са више издржаваних чланова и онима где је било мање запослених. Подаци о образовању носиоца домаћинства откривају да су највише сиромашни радници (Младеновић, 2016, 28-33). Сиромаштво је све време било раширеније у Србији него у већини чланица ЕУ. На то нас уверава и стопа ризика од сиромаштва, или релативно сиромаштво. Она је од 2015-2019. године била између 25,9% (у 2016. години) и 23,2% у 2019 године.¹⁸ То је Србију довело на прво место европских земаља. Према подацима UNICEF-а, саопштеним у марту 2019. године, у Србији је 115 000 деце живело у апсолутном сиромаштву, а још 386 000 у ризику од сиромаштва.¹⁹ Поред тога, важна је и субјективна процена грађана о сиромаштву. Скоро половина анкетираних (46,7%) изјавило је 2019. године да тешко и веома тешко „саставља крај с крајем“. Две петине грађана имало је су извесне тешкоће, док 3,0% то је лако урадило (а 0,5% веома лако).²⁰

Паралелно са наведеним појава у Србији је примећена и неолиберална политика у области радног и социјалног законодавства (Novaković 2018, Vuković 2017, 303). Она је озаконила флексибилизацију радних односа и зарада, на штету радника, а у корист капиталиста. У области социјалне политике „мере штедње“ донеле су мања издвајања за то, губитак радних места запослених и лошији квалитет услуга. Значајне су и промене у здравственој и образовној политици.²¹ Релевантна истраживања о томе доказују да су оне реализоване највише на штету радничке класе, сељаштва и нижих средњих слојева. Штавише, постављене су бројне „баријере“ које отежавају приступ доњим класама и слојевима овим услугама.

18 За 2017. годину су подаци EUROSTAT-а, (*Vreme*, 19. mart 2017, Internet, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1484162> 9. 11. 2020).

Анкета о приходима и условима живота, 15. октобар.2020. (АПД 2020, 1). Просек ЕУ за стопу ризика од сиромаштва у 2019. години био је 17,3%.

19 UNICEF. 2019. „Деца и siromaštvo: Napredak, ali mora bolje“, *Vreme*, 18. јул, Internet.<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1704490> . 20/01/2020. Сиромаштво је један од разлога смештања деце у хранитељске породице. У 2019. години тако је било удомљено 6 000 деце. (Ђорђевић. 2019).

20 *Анкета о приходима и условима живота* 15.10.2020, РЗС, 4.

21 За образовање је 2016. године из државног буџета издвојено 3,98%, здравство 8,5% и социјалну заштиту 1,75%. То је далеко мање него пре транзиције, а мање него у земљама у региону (UNICEF 2019, 62).

На крају убрзане транзиције друштва погоршан је материјални и укупан квалитет живота већине грађана Србије. На то упућују и подаци да нам је куповна моћ (БДР/п.ц.) 4,5 пута нижа од просека ЕУ28.²² По синтетичком изразу достигнућа развоја, индексу хуманог развоја, на листи од 170 земаља Србија (0,799) је 2018. године заузела 63. место, Хрватска 46. (0,891), Словенија 36. (0,902), Шведска 8. (0,937) 8., Немачка 4. (0,939), Швајцарска 2. (0,946), а на првом месту је Норвешка (0,954).²³

ДРУШТВЕНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ И НЕСТАЈАЊЕ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ

На примеру материјалног и друштвеног положаја радничке класе Србије могу се сагледати најважнији учинци деловања међународних фактора, домаће капиталистичке класе и неолибералног модела транзиције. То је једна од највећих друштвених група, која је током транзиције доживела маргинализацију, убрзано раслојавање и скоро потпуно нестајање са друштвене сцене. Ово се огледа у масовном губитку радних места и зарада, сиромаштву и све лошијем учешћу у друштвеном стандарду.

У петооктобарским променама 2000. године учествовао је и један број радника. Према оцени Срећка Михаиловића то је био савез DOS-а и радника, а Младен Лазић је истакао да су савез ушле савез економска елита и средњи слојеви (Lazić 2011, 55; Mihailović 2005, 213). И тада је већина радника била против приватизације. После 13 година 31% анкетираних запослених радника изјавило је „то је чиста пљачка“. У 2010. Години 44% испитиваних грађана је изјавило „то је чиста пљачка (Lazić 2000, 52,53; Mihailović, Stojiljković, Ivanić 2004, 30; Stojiljković 2010, 37). Највеће жртве приватизације су управо радници, што се види и по њиховом материјалном положају.

Приватизација друштвене својине после 2000. године се убрзано одвијала. У њеном креирању, надгледању и

22 У 2013. години то је било 3032 евра (Европа има 12890 евра), или 34. место од европских земаља (Ковачевић 2014, 230).

23 *Human Development Data (1990-2018)*, <http://hdr.undp.org/en/data>

спровођењу значајну улогу имали су међународни фактори и државне институције. У избору концепта приватизације мало се водило рачуна о искуствима држава која су раније ушла у приватизацију. У првом плану био је интерес капиталистичке класе, да се убрзаном и свеопштом приватизацијом створи привреда са доминантном приватном иницијативом и тржишном економијом. Том циљу скоро све је било подређено. Марија Обрадовић је процес приватизације истраживала из шире историјске перспективе. Нагласила је да је то нелегитиман процес, у којем је радничка класа зарад политичких интереса, а не економског развоја друштва, развлашћена од стране нове капиталистичке класе. У историјском смислу се карактерише „као мера контрареволуције“ (Obradović 2016, 148).

До 2000. године, по закону о приватизацији из 1997. године, завршило се само 18 приватизација (Šelik 2011, 26). Након тога уследила је убрзана приватизација. Изабрани модел приватизације је значио брзу, свеопшту, обавезну и орочену продају друштвеног капитала (Novaković 2017, 113, 114). Већина запослених, али и грађана из тога су искључени. Најважнија државна институција задужена за приватизација (била) је Агенција за приватизацију, а на Косову и Метохији UNMNIK. Ова Агенција је често, мимо закона, била наклоњена власницима, а на штету радника (Popov (prir) 2011; Bailović i ost. (prir) 2011, 70, 94, 103, 143, 207). Имала је велика дискрециона права како код избора метода приватизације и приватизационог саветника, тако и код продаје предузећа и контроле после продаје. О стварној корупцији током приватизације често је говорила Верица Бараћ, председница Савета за борбу против корупције. Слободан Комазец је оценио да је на делу „корумпирани“ процес приватизације, а настао је „мафијашко буразерски тип капитализма“ (Komazec 2004, 463). Јован Душанић је економију после 2000. године назвао „бећарска економија“.²⁴ Млађен Ковачевић сматра да су погрешне привредне реформе и концепт транзиције, заснован на Вашингтонском договору, довеле до „спржене земље“ (Kovačević 2014, 225).

24 Јован Душанић је нагласио: “Сликовито речено, потребно је да бећарску економију (*продај, позајми и потроши*) заменимо домаћинском економијом (*производи, акумулирај и инвестирај*)“ (Душанић, 2013, 143).

Према подацима Агенције за, приватизацију укупна средства од продаје 2360 друштвених предузећа, за период 2002-2014. година, била су 2,7 милијарди евра. У тим предузећима било је 333 000 запослених. Након приватизације нови власници су драстично смањивали број запослених, зараде и синдикална и друга права радника (SES RS, 2011, str. 27, 34, 37, 67, 84). Коначан резултат приватизације је деиндустријализација, деурбанизација и свеопшто пропадање привреде.

За настајање и опстанак радничке класе посебно место има индустрија. Она је током транзиције скоро уништена. Број запослених у индустрији се од 2001. до 2013. године смањио од 700 000 на 340 000. То је било мање него у 1960. години (Drašković 2014, 113). У прерађивачкој индустрији то је био пад од 613 000 на 290 000 (СГС 2014, 64). Ниво индустријске производње је 2013 године био 44% онога из 1989, а још га није достигао. Удео индустрије у БДП је испод оног који имају развијене земље Европе (Ђukić 2014, 89; Ђojić 2014, 83). Уништени су велике привредне организације са по 1000 и 5000 запослених (Savić 2014, 50), а пропала је и пољопривреда.²⁵ Економско раслојавање на селу је настављено, па се сиромашном градском пролетеријату придружио и сеоски (М. Ђlјukić и S. Ђlјukić 2012).

О раслојавању у српском друштву посредно сазнајемо ако пратимо кретање просечних нето зарада у дужем периоду. Оне су расле у номиналном и реалном износу брже од раста БДП-а и продуктивности рада. (Radonjić, 201; Anić, Vuksanović 2019, 72). Просечна нето зарада је у 2000. години била 90 немачких марака, а 2006. године 260 евра. Након две године је била 200 евра. Потом следи раст до максималног износа од 400 евра у 2008. години. Пад са мањим осцилацијама је уследио до 2010. године (330 евра), да би опоравак уследио 2013. године (388 евра). (Arandarenko, Nojković 2017, 6; Jandrić, Molnar 2017, 16). Све време раст зарада је био виши и бржи од темпа раста БДП и продуктивности рада (Radonjić

²⁵ Бранислав Гулан је навео да је ниво пољопривредне производње 30-40% из 1989. године, темпо раста током последње три деценије 0,45%, а од 2000. свега 0,6%. Због приватизације без посла је остало 100000 радника (Gulan. 2018/2018)

2013, 201) Зараде су у периоду 2008-2019 стагнирале, да би 2017. године достигле 399 евра. Следеће две године задржале су се на 415 евра (Анић, Vuksanović 2019, 66).

Подаци о просечним зарадама недовољно указују на обим стварних неједнакости међу запосленима. Овоме је у великој мери допринела променљива методологија статистике. Просечна зарада је осетљива на екстремне вредности и не значи да је прима просечан радник. Код њеног израчунавања у број запослених нису ушли они који су предузећима у реструктурирању, пред стечајем и ликвидацијом или примају зараду мању од минималне. Она стварност приказује лепшом него што јесте, па је за већину радника недостижна. У периоду 2001. - 2018. година просечна номинална нето зарада је порасла за 7,8 пута, а реалан износ за 2,5 пута. Поређење са другим земљама има више смисла тек кад се просечна зарада изрази у еврима куповне моћи. По томе смо, према истраживању ОЕЦД-а и Еуростата на зачељу земаља ЦИЕ земаља (Анић, Vuksanović 2019, 73, 69) Такву зараду није примало свега 30% запослених у Србији

Друго мерило о неједнакостима у зарадама је тзв. медијална зарада. Она је износ изнад којег је 50% запослених са вишим зарадама и 50% са нижим од тога. У првој половини 2019. година просечна зарада је била 52 800 динара, а медијална зарада 39 000. О неједнакостима у зарадама сазнајемо више ако се помене модална зарада. То је износ који прима највећи број запослених. Она је у првој половини 2019. године била 26 000 динара, тј. два пута је мања од просечне зараде (Анић, Vuksanović, исто, 67). Најзад, постоји и минимална зарада. Она је договорени износ између социјалних партнера, а у многим земљама и не постоји. У 2020. години минимална зарада је 32000 динара, а минимална потрошачка корпа је 37 000 динара. Поред тога, последњих десет година реалан раст просечних зарада је стагнирао (раст од свега 25%).

Учешће зарада у БДП се У Србији смањило са 40%, почетком транзиције друштва, на 35% у 2018. години. Зараде су још увек најважнији извор прихода и фактор раслојавања запослених. Стога је битна не смо њихова висина, него и куповна моћ и редовност исплате. У том смислу вреди се осврнути на податке синдикалне штампе и медија. Током

2014. године на посао је ишло 56 000 радника, а за то није примало ни динар. У 2019. години таквих је било 80 000 (RTS 2014; Brakočević 2019). Према истим изворима минималну зараду данас у Србији прима 350 000 радника, од чега је 50000 у јавном сектору. Велики је број радника који примају 20% изнад минималне зараде. То је чак ушло и у „затамњене“ уговоре државе са страним инвеститорима. За најугроженије раднике не стиже минимална зарада ни годинама, о чему сведоче бројни штрајкови и протести. Они су најчешће били неуспешни. Покретање судског поступка за раднике је неизвесно и скупо. Закони неисплаћивање зарада не третирају као кривични прекршај, као што је то у ЕУ и њеним чланицама у региону.

Самом дну пирамиде зарада припадају радници које запошљавају агенције за посредовање у запошљавању („на лизинг“). Синдикалне процене су да их има 100 000, а запошљавају се преко 118 приватних агенција. Њихова права, зараде, услови рада, сигурност посла су мање него радника у предузећима у које се позајмљују, а ускраћено им је право на годишњи одмор, боловање и отпремнине. Од њих су у горем положају непријављени радници које обављају сезонске послове у трговини, грађевинарству, пољопривреди. Од свих запослених око 20% су у „сивој“ економији. Она амортизује незадовољство грађана, а поправља положај сиромашних грађана. (Новаковић 2015, АРС 2019, 33). Најзад, држава је из приватизацији изашла као највећи власник и послодавац у Србији. Ту моћ она је демонстрирала тако што није бринула ни о судбини предузећа у којима има удео у власништву, или је и сама дужник радницима (за зараде, доприносе за здравствено и социјално осигурање). Она је највећи послодавац у земљи, па зараде запослених у јавним службама зависе од ње, али и радника у јавним предузећима. Ови последњи су и данас по зарадама радничка „аристократија“ (просек је 80 000 динара).

Политика привлачења страних инвеститора значила је давање бројним повластица страним у односу на домаће послодавце. Она је пре свега донела смањење радних права запослених и све чешћи губитак посла оних који на то нису пристајали. Субвенције које је држава том приликом поклањала инвеститору превазилазили су оне у региону.

Само у директним новчаним субвенцијама оне су се кретале од неколико до хиљада до стотине хиљада евра по упосленом раднику²⁶. О условима рада у тим предузећима повремено сазнајемо из масовних медија. Неки су на нивоу 19. века, али такви остају уз благослов републичких и локалних власти. Далеко мање је странаца који су донели нову технологију, унапредили производњу и овде уложили профит.

Већ су поменуте неједнакости у материјалном положају младих и старијих радника. Млади су мање запослени, а са двоструко вишом стопом незапослености од просека. Они чешће пристају на атипичне уговоре о раду, лошије зараде и ускраћивање радних права. Старији радници су најчешће запослени на неодређено време. Кад остану без посла пријављују се НСЗ, или годинама остају и без посла и без пензије (Bardaš 2017, 19; Mihailović, Mihailović 2011, 54; APC 2019, 12). Старији радници су најчешће запослени на неодређено време. Кад остану без посла пријављују се НСЗ, или годинама остају и без посла и без пензије.

Радничка класа је маргинализована и применом неолибералних политика у здравству, образовању, култури и социјалној заштити. Здравство се по квалитету налази међу најслабије пласираним у Европи. Обилује корупцијом и „црним тарифама“, са јаким и скупим приватним сектором.²⁷ Законски су односи јавног и приватног сектора још увек недовољно одвојени, али су оба остали недоступни за велики број радника.

Системско, класно искључивање припадника радничке класе и њихове деце је од 2000. године до данас присутно на свим нивоима образовања. Деца радника имају мањи приступ образовању, а образовање све мање служи за

26 Само у новцу „ФИАТУ“ је дато 10000 евра по раднику, а „Хемофарму“ се за поједина радна места плаћало и 114.000 евра. О томе више (Petrović, 2016).

27 Miroslava Derikonjić. 2019, „Prosečan mito u Srbiji 74 evra“, *Politika*, 19. septembar. Чак 70% анкетираних грађана 2018. године се сложило да су мито и корупција „рак-рана нашег здравства“, Интернет, <http://www.politika.rs/sr/clanak/438172/Prosecan-mito-u-Srbiji-74-evra.12/10/2019>; *Kako izlečiti zdravlje. Zašto smo došli do ovde i šta dalje?*, 2016. Београд: Центар за политике еманципације, 26-28. Држава је практично легализовала мито у здравству до висине просечне зараде, без доприноса и пореза. Види чл. 234. Закона о здравственој заштити „*Sl. glasnik RS*“ бр. 25/19

вертикалну друштвену покретљивост радника²⁸. Резултат је саморепродукција класа и затварање друштвене структуре за међугенерациску покретљивост радника. (Lazić 2011, 132, 135; Svejić 2012, 149, 153, 155). То је слично друштвима у региону.

Радничка класа Србије још нема синдикалне и политичке организације које би могле да заштите њене аутентичне интересе. Постојећи синдикати су подржали приватизацију и транзицију. Нису успели да спрече масовна отпуштања радника, њихово сиромаштво и маргинализацију (Krokovabić 2008; Новаковић 2005, 319, 320; 2013; Новаковић 2013, 27, 28, 36, 47; Novaković 2017, 157-160). Радници нису успели да створе своје политичке странке, а мала је корист од 120 званично регистрованих. Истраживања о радничким штрајковима су потврдила да је емпиријска класна свест радника неразвијена и конфузна.

ЗАКЉУЧАК

Србија је током транзиције постала друштво на периферији светског система капиталистичке привреде. То се огледа у изразитој зависности земље од међународних центара крупног капитала, великом утицају „међународне заједнице“ на доношење најважнијих одлука у друштву и зависном развоју. Неолиберални концепт транзиције је до краја и доследно спроведен. У његовој основи је тзв. Вашингтонски договор, а подразумева свеопшту либерализацију, дерегулацију и брзу приватизацију друштвеног капитала. Последице су, поред осталог, демографски слом, масовна незапосленост, сиромаштво грађана, деиндустријализација, социјално раслојавање и велика задуженост грађана и државе. По томе смо испред већине земаља у региону.

Радничка класа Србије је у протеклих 20 година убрзано и трајно губила материјалну основу свога постојања.

28 Деца чији су родитељи завршили основну школу имају 4,2 пута мању шансу да заврше средњу школу од деце чији родитељи имају средњу школу. Шансе деце родитеља који имају основну школу да постигну више и високо образовање су 79 пута мање него деце чији родитељи имају више и високо образовање (Tomanović, Stanojević 2015, 26).

Уништена је друштвена својина, а доминира приватна. Нова капиталистичка класа је кроз приватизацију обавила тзв. првобитну капиталистичку акумулацију. Њени интереси су слични представницима крупног глобализованог капитала. Она поседује најважније изворе друштвене моћи и легитимише се на основу приватне својине и предузетништва. Стога је суштина стратегије владајуће класе била да уништи друштвени капитал, а маргинализује радничку класу. Последице приватизације су раст друштвених неједнакости и социјалног раслојавања. Оне су у највећој мери погодиле радничку класу, а тек потом средње слојеве и сељаштво. Радничка класа није имала друштвену моћ, стратегију деловања и аутентичне синдикалне и политичке странке да то спречи.

Радничка класа је раслојена по разним основама: сектор и грану у којима радници раде, облик својине предузећа, положај у процесу производње, висину зарада, образовање, генерацијску, полну, етничку припадност и степен развијености средине у којој се живи. По материјалном, културном, политичком и укупном друштвеном положају она је на маргинама друштва и на путу нестајања као класе.

РЕФЕРЕНЦЕ

Анкета о приходима и условима живота 15.10.2020. 2020, Београд: Републички завод за статистику.

Анкета о радној снази, октобар 2003, 2004. Београд: Републички завод за статистику.

Анкета о радној снази, 2019, 2020. Београд: Републички завод за статистику.

Антонић, Слободан. 2012. *Лоша бесконачност: Прилози социологији српског друштва.* Београд: Службени гласник.

Вратуша-Жуњић, Вера А. 2010. „Елите у постсоцијализму, или компрадорска буржоазија у процесу рестаурације“. *Национални интерес* 6 (3):51-80.

Вратуша-Жуњић, Вера А. „Научно и политичко завештање Имануела Волерстина (1930-2019)“. *Социолошки преглед*, 53 (4): 1339-1349.

- Душан, Јован Б. 2013. *У загљају неолибералне хоботнице. Колумне и коментари (2010-2012)*. Београд: Институт за економско-правне експертизе.
- Душанић, Јован Б. 2016. *Економија постмодерне*. Бања Лука: Економски факултет, Универзитет у Бања Луци.
- Ковачевић, Млађен. 2014. „Ограничења и услови за заустављање привредног и друштвеног суноврата Србије“. у *Могуће стратегије развоја Србије*, ур. Часлав Оцић, 225-243. Београд: САНУ.
- Министарство финансија Републике Србије. 2005. *Билтен јавних финансија мај 2005*, Београд: Министарство финансија Републике Србије.
- Мировић, Дејан М. 2014. *Последице ЕУ интеграција*. Београд: Catena mundi.
- Младеновић, Биљана. 2016. *Сиромаштво у Републици Србији 2006-2016. Ревидирани и нови подаци*, Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва. Влада Републике Србије.
- Новаковић, Нада. 2005. „Штрајкови у Србији од 2000. до 2005. године“. *Štrajkovi u Srbiji od 2000. do 2005. Социолошки преглед* 39 (3): 309-325.
- Новаковић, Нада. 2013. „ Штрајкови, синдикати и приватизација у Србији“. *Социолошки преглед* 47 (1): 23-52.
- Новаковић, Нада. 2015. „Сива економија, криза и транзиција у Србији“, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, 45 (2): 259-275.
- Павловић, Душан. 2018. „Неолибералне заблуде 26 година касније, несавршеност тржишта и улога државе у транзицији у источној Европи после 1989. године“. *Српска политичка мисао* 59 (1): 9-40.
- Пенев, Горан, Јелена Предојевић – Деспић. 2019. „Промене становништва Србије у постјугословенском периоду (1191-2017): важнији демографски аспекти“, *Социолошки преглед*, 53(3):1183-1216.
- Социјално-економски савет Републике Србије Републике Србије: 2011. *Ефекти приватизације у Србији*. Београд: Социјално-економски савет владе Републике Србије.

- Статистички годишњак Републике Србије 2003*, 2003.
Београд: Републички завод за статистику.
- Статистички годишњак Републике Србије 2014*, 2014.
Београд: Републички завод за статистику.
- Статистички годишњак Републике Србије 2020*, 2020.
Београд: Републички завод за статистику.
- Anić, Aleksandra, Nemanja Vuksanović. 2019. „Nivo, dinamika i nejednakost zarada u Srbiji“. *Kvartalni monitor*, 57: 64-74.
- Arandarenko, Mihail, Gorana Krstić i Jelena Žarković-Rakić. 2017. *Dohodna nejednakost u Srbiji. Od podataka do politike*. Београд: Friedrich Ebert Stiftung, 2017.
- Bailović, Vladislav, prir. 2011. *Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*. Београд: Pokret za slobodu.
- Bardaš, Sarita. 2017. *Mladi i dostojanstven rad*. Београд: Fondacija Centar za demokratiju..
- Beta. 2019. „Alarmantno: Od 2000. godine iz Srbije otišlo više od 600 000 ljudi, najviše mladih“, 28. maj 2019, Internet, <https://www.bizlife.rs/alarmantno-od-2000-godine-iz-srbije-otislo-vise-od-650-000-ljudi-najvise-mladih/> 28/06/2019.
- Bilbija, Đuro (vodio razgovor. 2002. Intervju Zorana Đinđića *Večernjim novostima*, 31. decembar 2002. „Rubikon prelazimo u leto“. *Večernje novosti*, 31. decembar 2002, Internet, http://www.zorandjindjic.org/index.php?vrsta=14&kategorija=&tekst=4170&naredba=prikaz&br_stranice=7, 17/ 05/ 2010.
- Brakočević, Marija.2020. „Minimalac postaje pravilo, a ne izuzetak“. *Politika (online)*, 16. septembar 2020, Internet, <http://www.politika.rs/sr/clanak/461869/Minimalac-postaje-pravilo-a-ne-izuzetak>, 11/10/2020.
- Bukvić Lj. 2019. „Za 11 godine iz Srbije se iselilo 500.000 ljudi“. *Danas*, 21. decembar, Internet, <https://www.danas.rs/ekonomija/za-11-godina-iz-srbije-se-odselilo-500-000-ljudi/>, 15/ 03/2020.
- Cvejić, Slobodan. 2012. „Novi trendovi u klasno-slojnoj

- pokretljivosti“. у *Промене у друштвеној структури и покретљивости*, ур. Срђан Шљукић и Душан Маринковић, 142-157, Нови Сад: Одсек за социологију Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду.
- Čelik, Petar. 2011. *Restrukturiranje i privatizacija u Srbiji – Istina, zablude i rezultati 2001-2011*. Beograd. 2011.
- Derikonjić, Miroslava. 2019. „Prosečan mito u Srbiji 74 evra“, *Politika*, 19. septembar. Интернет, <http://www.politika.rs/sr/clanak/438172/Prosecan-mito-u-Srbiji-74-evra.12/10/2019>.
- Drašković, Božo. 2014. „Slom industrijskog sektora u Srbiji. Postoje li šanse za deindustrijalizaciju“, у *Deindustrijalizacija u Srbiji. Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, red. Božo Drašković, 107-133, Beograd: Institut ekonomskih nauka: Beogradska bankarska akademija, Fakultet bankarstvo, osiguranje i finansije.
- Đorđević, Katarina. 2019. „Oko 6000 dece u Srbiji oduzeto od roditelja“, *Politika*, 28 septembar, Internet www.politika.rs/sr/clanak/412054/Oko-6-000-dece-u-Srbiji-oduzeto-od-roditelja 05/10/2019.
- Đukić, Petar. 2014. „Reindustrijalizacija u Srbiji po meri politike – šansa ili rizik“. у *Deindustrijalizacija u Srbiji. Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, red. Božo Drašković, 84-109, Beograd: Institut ekonomskih nauka: Beogradska bankarska akademija, Fakultet bankarstvo, osiguranje i finansije.
- Vreme*. 2017. „Srbija rekorder nejednakosti u Evropi“. 30. mart,, Интернет, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1484162>, 9/ 11/ 2020.
- Gulan, Branislav. 2018. „Najamni radnici u preduzećima koja su gradili“. *Makroekonomija* 13. jul, Интернет, www.makroekonomija.org/0-branislav-gulan/najamni-radnici-u-preduzecima-koja-su-gradili/ 05/10/ 2018.
- Horvat, Branko. 1984. *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus.
- Jandrić, Maja i Dejan Molnar. 2017. *Kvalitet zaposlenosti i*

- tržište rada u Srbiji. *Koliko smo udaljeni od EU*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Jovović, Dejan. 2015. „Dok smo bili SFRJ dug je bio 10x manji“. *B92*, 11. novembar, Интернет, https://www.b92.net/biz/fokus/analiza.php?yyyy=2015&mm=11&nav_id=106194217/12/2016.
- Kako izlečiti zdravlje. Zašto smo došli do ovde i šta dalje?*. 2016. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Katić Nebojša. 2016. „Zanimljiva i nevesela statistika sustizanja“, Internet, <https://nkatic.wordpress.com/2016/11/17/zanimljiva-i-nevesela-statistika-sustizanja/18/07/2018>.
- Komazec Slobodan. 2004. *Neoliberalizam, privatizacija i finansijski kapital*. Jantar grupa.
- Kovačević, Mladen. 2014. „Ograničenja i uslovi za zaustavljanje privrednog i društvenog sunovrata Srbije“. u *Мозуће стратегије развоја Србије*, ур. Часлав Оцић, 225-243, Београд: САНУ.
- Krkobabić, Vojo. 2008. *Neiskazana moć sindikata*. Pančevo.
- Kvartalni monitor*, br. 54, jul-septembar 2018. Beograd: FREN, Ekonomski fakultet.
- Lazić, Mladen 2000. „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“. u *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, prir. Mladen Lazić, 21-64, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. 2011. „Postsocijalistička transformacija u Srbiji: društveni akteri i društvene promene. u *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*, prir. Srećko Mihailović, 41-63, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Madžar, Ljubomir. 2014. „Aporeme institucionalnog razvoja Srbije: meandri naših doktrinarnih konfrontacija“, u *(Anti) Liberalizam i ekonomija*, prir. Veselin Vukotić et al., 38-64, Beograd: Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja.
- Mihailović, Srećko 2005. „Kako građani Srbije vide i doživljavaju tranziciju“. u *5 godina tranzicije u Srbiji*, ur. Srećko Mihailović, 205-246, Beograd: Socijaldemokratski klub

- Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihailović, Srećko, Zoran Stojiljković i Gradimir Ivanić. 2004. *Sindikati u promenama, promene u sindikatima*. Beograd: UGS „Nezavisnost“.
- Mihailović, Srećko, Vojislav Mihailović. 2011. *Stariji radnici. Neki na poslu, a neki ni posla ni penzije*. Beograd: Centar za demokratiju, Beograd.
- Mijanović, Ljiljana. 1998. „Socijalno raslojavanje, siromaštvo i socijalna zaštita“. u *Socijalna politika u tranziciji*, prir. Milosav Milosavljević, 211-251, Beograd: CPA: Socijalna misao.
- Milanović, Branko. 1990. *Ekonomске nejednakosti u Jugoslaviji*. Beograd: Ekonomika.
- Milićević, Dragovan. „Dohoci pojedinaca i domaćinstava u Evropi – pokazatelj nejednakosti“, *Makroekonomija* 18. novembar 2019, Internet, <http://www.makroekonomija.org/0-dragovan-milicevic/dohoci-pojedinaca-i-domacinstava-u-evropi-%E2%80%93-pokazatelj-nejednakosti/> 15/12/2019.
- Minović, Jelena. 2016. „Strane direktne investicije i privredni rast Balkana“. u *Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*, red. Radovan Kovačević i Mirjana Gligorić, 103-118, Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
- Novaković, Nada. 2017. *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Novaković, Nada. 2018. „Evropeizacija radnog i socijalnog zakonodavstva u Srbiji. u *Ka evropskom društvu: ograničenja i perspektive*, ur. Lilijana Čičkarić i Aleksandar Bošković, 94-109, Beograd: Institut društvenih nauka Centar za sociološka i antropološka istraživanja.
- Novaković, Nada. 2019. „Politika zaduživanja i socijalne nejednakosti u Srbiji“. u *Dug i (ne)razvoj*, ur. dr Veselin Vukotić i dr., “, 159-165, Beograd: Institut društvenih nauka. Centar za ekonomska istraživanja.
- Petrović, Bogdan. 2016. „Državne subvencije stranim investitorima: Bez mere i rezultata“. *Nova ekonomija* 29.

- april, Интернет <https://novaekonomija.rs/arhiva-izdanja/broj-29-april-2016/bez-mere-i-rezultata> 15/06/2018.
- RTS. 2014. „Plate ne prima 56 000 radnika“. 24. jul, Internet, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/1656248/plate-ne-prima-56000-zaposlenih.html>, 15/ 09/ 2018
- Popov, Nebojša. 2011. *Radno mesto pod suncem. Radničke borbe u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Radenković, Ivan. 2016. *Strane direktne investicije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Radonjić, Ognjen. 2013. „Još jedna dekada bespuća srpske privrede: uzroci i perspektive“. u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, prir. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, str. 198-215, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Čigoja štampa, Beograd, 2013.
- Savić , Ljubodrag. 2014. „Nova strategija industrijalizacije kao nova osnova brzog oporavka Srbije“ u *Deindustrijalizacija u Srbiji. Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, red. Božo Drašković, 46-60, Beograd: Institut ekonomskih nauka: Beogradska bankarska akademija, Fakultet bankarstvo, osiguranje i finansije.
- Stojiljković, Zoran. 2010. „Socijalni dijalog u Srbiji – razlozi (pre) skromnog dosadašnjeg učinka“, u *Stanje socijalnog dijaloga u Srbiji posle dvadeset godina tranzicije*, Zoran Stojiljković, Srećko Mihailović, 7-40, Beograd: SLA, Radnička štampa.
- Šojić Milan. 2014. „Kretanja u industriji Srbije (1990-2013), str. 61-83. u *Deindustrijalizacija u Srbiji. Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, red. Božo Drašković, 61-83, Beograd: Institut ekonomskih nauka: Beogradska bankarska akademija, Fakultet bankarstvo, osiguranje i finansije.
- Šljukić, Marica i Srđan Šljukić. 2012. *Zemlja i ljudi: seljaštvo i društvena struktura*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević, *Mladi u Srbiji 2015. Stanje, opažanja, verovanja*, 2015. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, SeConS.
- UNDP, *Human Development Data (1990-2018)*, <http://hdr.undp>.

org/en/data

UNICEF, „Deca i siromaštvo: Napredak, ali mora bolje“, *Vreme*, 18. jul 2019

UNICEF, *Ситуациона анализа деце и адолосцената у Србију 2019*, 2019. UNICEF u Srbiji.

Vrcan, Srđan. 1974. *Društvene nejednakosti i moderno društvo*. Zagreb: Školska knjiga.

Vuković, Danilo. 2017. *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji: sociološko-pravna analiza*. Novi Sad: Mediteran Publishing.

Wallerstein, Immanuel. 2014. „Strukturna kriza I“, *Peščanik*, 22. mart, Internet, <https://pescanik.net/strukturna-kriza-i/10/01/2015>.

Zakona o zdravstvenoj zaštiti „*Sl. Glasnik RS*“ br. 25/19

Zdravković, Miroslav. 2019. „Srbija je evropski šampion u socijalnim razlikama“, *Makroekonomija* 19. jul, Internet, <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/srbija-je-evropski-sampion-u-socijalnim-razlikama/> 12. 08. 2019.

Nada Novakovic

**TRANSITION AND DISAPPEARANCE OF THE
WORKING CLASS IN SERBIA**

Resume

Transition of Serbian society from 2000. to 2020. was accelerating, and the working class was stratifying and rapidly disappearing from the social scene. These two processes are systemically determined. The most important factor that influenced that was the nature of the capitalist class in power and its attitude towards the representatives of the capitalist class from the center of the system of the capitalist economy. Here, in brief, the characteristics of society and the capitalist class are analyzed, the most important process by which the economic and social structure (privatization of social property) and the consequences for society change. At the end of the transition, a society was formed on the periphery of the world system of capitalist economy (Immanuel Wallerstein). This specifically means that it is dependent on decisions from the center of the capitalist economy, incapable of independent development, indebted, poor and highly conflicted. The ruling class has the characteristics of the comprador class, which enables the destruction of its own economy and society as a whole. The results of relevant empirical and theoretical research on transition in Serbia prove this. In addition to the methods of observation, analysis and synthesis, a comparative method is used. Together, they enable the transition to be seen in its dynamics and for Serbia to be compared with the surrounding societies. In that way, the initial thesis that the Serbian society reached the periphery of Europe and the system of the capitalist economy was checked. Serbia is a society that is economically declining, that is. according to all important indicators, it is below the level before 1990. Demographic breakdown, declining living standards of citizens, growing inequality and poverty, social stratification and people leaving the country are just some of the consequences of the transition. It was implemented, especially in economics, according to the neoliberal concept, whose postulates are based on the so-called Washington Treaty. The final conclusion is that the

general living conditions of the majority of citizens, and especially workers, are far worse than before the transition. This is similar to life in the states that emerged after the war destruction of socialist Yugoslavia, and far from the average of most EU members and Europe in general.

The change in the social structure was done through the privatization of social capital and national wealth. Privatization was accelerated, time-limited, universal, and supervised by foreign financial institutions and representatives of large globalized capital. She was illegitimate and illegal. Its most important consequences are the consolidation of the new capitalist class in power, the disintegration of the working class, deindustrialization, deurbanization, mass unemployment and poverty of citizens. For all this, the text contains data from various surveys and domestic and international statistics. They confirm the thesis that Serbia lags behind the countries of the former Yugoslavia and Europe in general in terms of economic development, quality of health, educational and social protection services. Special attention is paid to changes in the position of the working class. Its material position, dimensions of stratification, actors who contributed to it and the most important consequences of the privatization of social capital were analyzed. The economic stratification of the working class is based on numerous bases: position on the labor market, sector of ownership and activity of the company, position in production, size of the company and origin of the owner, generational, gender, regional and ethnic affiliation. It did not have a developed empirical class consciousness or strategy to oppose the capitalist class. Both unions and political parties have contributed to this, none of which defends the authentic interests of workers.

Keywords: transition, working class, capitalist class, privatization, deindustrialization, inequalities, poverty.

* Овај рад је примљен 10. фебруара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 20. марта 2021. године.